

Awee Prins

Uit verveling

Klement

Awee Prins

UIT VERVELING

Negende druk

KLEMENT

Negende druk 2017
Achtste druk 2010
Zevende druk 2008
Zesde druk 2008
Vijfde druk 2007
Vierde druk 2007
Derde druk 2007
Tweede druk 2007

© 2007, Uitgeverij Klement, Kampen

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Omslagontwerp: Rob Lucas

Afbeelding omslag: Hans Walgenbach, 'zonder titel', 1982.

ISBN 978-90-77070-99-4

En dat alles uit verveling, heren,
dit alles uit landerigheid; het nietsdoen drukte mij.

F.M. Dostojewski, *Aantekeningen uit het ondergrondse*

What shall I do now? What shall I do?
I shall rush out as I am, and walk the street
With my hair down, so. What shall we do tomorrow?
What shall we ever do?

T.S. Eliot, *The Waste Land*

INHOUD

LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN	11
EEN SAAI EN NIET EENS NOODZAKELIJK WOORD VOORAF	15
HOOFDSTUK I BIJ WIJZE VAN INLEIDING	
1. Kroniek van een verveeld leven	25
1.1 Een pijnlijke bekentenis	25
1.2 Verveling en welvaart	30
1.3 Dylan Thomas en de heren doktoren	32
2. Vertrouwing van de literatuur	33
2.1 De Russen	33
2.2 Een schrale troost	41
2.3 Een overweging	44
3. De Taal der Verveelden	46
3.1 De Grieken: zijn en niet-zijn	46
3.2 De Romeinen: <i>taedium vitae</i> – onrust en ontevredenheid	47
3.3 Christendom: <i>acedia</i> – schuldige traagheid	49
3.4 Renaissance: de centripetale beweging van het denken	52
3.5 De ellende van het koningschap	55
3.6 Spleen en melancholie	58
3.7 Candide en de keerzijde van de Verlichting	60
3.8 <i>Maladie du siècle</i>	63
3.9 Verveling en vertwijfeling	67
3.10 Doffe berusting: Flaubert	72
3.11 Kosmische verveling: Leopardi en Schopenhauer	74
3.12 Grimmige verveling: Baudelaire	77
3.13 De twintigste eeuw: verveelde verveling – wachten op niets	78
Slot	93

HOOFDSTUK II WETENSCHAPPELIJKE ORIËNTATIE IN DE VERVELING

EEN EERSTE VRAAG NAAR DE METHODE

Woord – of beter: woord van waarschuwing – vooraf	95
1. Opname van een schamel bestand	96
2. Wat is dat, verveling?	98
2.1 Lexicografie en begripsbepaling	98
2.2 Lexicografie in Europees verband	100
2.3 Exogene en endogene verveling	103
3. De verveling wetenschappelijk benaderd	107
3.1 Het te overkomen probleem	108
3.2 Fysiologie van de verveling	110
3.3 Psychologie van de verveling: experiment en empirie	114
3.4 Psychoanalyse: de onbewuste grondslag van de verveling	120
3.5 Psychopathologie	127
3.6 Verveling en existentiële leegte	130
4. Antropologie van de verveling	137

HOOFDSTUK III FENOMENOLOGIE VAN DE VERVELING

EEN TWEEDE VRAAG NAAR DE METHODE

Woord vooraf	145
1. Wetenschap, antropologie en Daseinsanalytiek	146
2. Het op gang brengen van de zijnsvraag	153
3. Wat betekent dat – ‘Da-sein’?	156
4. Fenomenologie van de gestemdheid	159
5. Het methodisch belang van de stemming	163
6. De dictatuur van (het) Men	167
7. Het belang van angst	173
8. Moment van bezinning	175
9. Intermezzo: de verveling vanuit <i>Sein und Zeit</i> doordacht	182
10. Fenomenologie van de Verveling	184
10.1 De “opgave van de filosofie”	186
10.2 Dimensies van verveling	195
11. Verveling en angst	205
12. Impasse en verstillings	211
13. De verveling als grondstemming van een tijdperk	225

HOOFDSTUK IV STEMMING & BE-STEMMING:

NIHILISME, TECHNIEK, VERVELING

EEN DERDE VRAAG NAAR DE METHODE

Woord Vooraf	229
1. Het Dasein in de mens	232
2. De Ommekeer 'in praktijk'	238
3. Nietzsche: het nihilisme als onaangenaamste aller gasten	246
3.1 Nihilisme als verborgen grond van de metafysica	249
3.2 Heideggers gewelddadige gesprek met Nietzsche	253
4. Nihilisme en Techniek	255
4.1 Heideggers vraag naar de techniek	256
5. Nihilisme, Techniek, Verveling	267
5.1 Van angst naar verveling	268
5.2 Verveling als grondbestemming	277
6. De onmacht tot 'Dasein'	284
6.1 Machinatie en verveling	286
6.2 Het reusachtige en de verveling	289
6.3 Versnelling en verveling	291
6.4 Beleving en verveling	294
6.5 Hoe de eersten de laatsten zijn geworden	299
7. Methodische dilemma's	310
8. Uitzicht: dat wat (wellicht) komt	321

HOOFDSTUK V NA DE METHODE: ONDERWEG NAAR DE DINGEN

Woord Vooraf (Wie A zegt, moet ook W zeggen)	323
1. Denken in de 'tussentijd'	328
2. Heidegger en de vraag naar de dingen	333
3. De 'verwaarlozing' van de dingen	335
4. Het 'eigenlijke' schandaal van de filosofie	338
5. Onderweg naar de dingen: filosofie en kunst	346
6. Naar een 'gedenken' van de dingen	366
7. De vraag naar een 'eigenlijke' alledaagsheid	374
8. Hoe dichtertlijk te wonen?	384
9. De Januskop van de techniek: Ge-stell en Ereignis	393
10. Van 'Realpolitik' naar 'Dingpolitik'?	406
Slot: 'Uit' verveling?	413

GERAADPLEEGDE LITERAATUUR	415
---------------------------	-----

EEN SAAI EN NIET EENS NOODZAKELIJK WOORD VOORAF

Een geur van hoger honing
verbitterde de bloemen,
een geur van hoger honing
verdreef ons uit de woning.

M. Nijhoff, *Het lied der dwaze bijen*.¹

“Een filosoof”, schrijft Nietzsche, “dat is een mens die voortdurend buitengewone dingen beleeft, ziet, hoort, vermoedt, hoopt, droomt”.² Voort denkend op dit woord van Nietzsche noemt Heidegger de filosofie zelfs een “buitengewoon vragen naar het buitengewone”.³ Welke verwachtingen mag een filosofische studie wekken, die gewijd is aan de verveling, het ‘al te gewone’? Aan het begin van deze studie waag ik een krasse stelling: wellicht niet minder dan een stap op weg naar de werkelijke inzet van de hierboven geciteerde bepalingen. Want het buitengewone dat Nietzsche en Heidegger viseren is niet hetgeen in de westerse filosofie als het buitengewone is gedacht. Zowel Nietzsche als Heidegger schreven een leven lang vanuit het visioen van een ‘ander denken’, een denken dat de dingen hun zwaarte, hun gewicht terug kan geven.⁴

1 M. Nijhoff, *Verzameld werk* (Amsterdam: 1982).p. 200

2 F. Nietzsche, *Voorbij goed en kwaad: Voorspel van een filosofie van de toekomst* (Amsterdam: 1979). Fragment 292 (KSA 5, 235).

3 M. Heidegger, *Einführung in die Metaphysik* (Tübingen: 1976). p. 10.

4 In fragment 269 van *De vrolijke wetenschap* schrijft Nietzsche: “*Waaraan geloof je?* – Hieraan: dat het gewicht van alle dingen opnieuw bepaald dient te wor-

Daarmee keerden zij zich juist *tegen* het eigenaardige vragen naar het buitengewone dat de geschiedenis van de westerse filosofie heeft beheerst.

De westerse filosofie heeft de vraag naar het buitengewone waarschijnlijk nog niet werkelijk op gang gebracht. Het buitengewone is van meet af aan opgevat als dat wat het concrete bestaan overstijgt: het bovenzinnelijke, het 'hogere'. Maar deze geschiedenis van de 'dwaze bijen' uit het Westen is niets anders dan de geschiedenis van de verzaking van het buitengewone dat Nietzsche en Heidegger viseerden. De aanvankelijke verwondering omtrent het zijnde in het Griekse denken ontwikkelde zich al spoedig en noodlottig tot een buitengewoon vragen naar het bestendige 'wezen' (*ousia*) van het zijnde.⁵ Dit *meta*-fysisch vragen ziet af van het onmiddellijk ervaren zijnde en vraagt naar de ware werkelijkheid die de concrete ervaring fundeert en eerst mogelijk maakt. Daarmee voltrekt zich een onderschikking van het 'gewone': het betrekkelijke, vergankelijke en schijnbare, aan het 'buitengewone': het onveranderlijke, eeuwig-werkelijke. Een dergelijk buitengewoon vragen naar het buitengewone is de filosofie opgevat als metafysica. Het noodlot van de metafysica in al haar gedaanten is evenwel, dat zij door de onderschikking van het concrete zijnde van meet af aan haar eigen ondergang over zich heeft afgeroepen. Deze ondergang wordt op paradigmatische wijze verkondigd in Nietzsches 'afschaffing' van de bovenzinnelijke, "ware wereld".⁶ Deze denkbeweging, door Nietzsche als "omkering van het plato-

den", F. Nietzsche, *De vrolijke wetenschap* (Amsterdam: 1976)(KSA 3, 519); en in *Einführung in die Metaphysik* schrijft Heidegger: "Erschwerung gibt den Dingen, dem Seienden, das Gewicht zurück (das Sein)" M. Heidegger, *Einführung in die Metaphysik* (Tübingen: 1976)(EM, 9).

- 5 Over de verwondering, vgl. Plato, *Theaetetus*, *Verzameld werk*, dl. 2 (Antwerpen/Baarn: 1980). 155 d; Aristoteles, *Metafysica* (London: 1961). A 982 b 9 v. Over de wending van de vraag naar het zijn van het zijnde naar de vraag naar het bestendige wezen van het zijnde, vgl. Aristoteles, *Metafysica* (London: 1961). A 1028b. Vgl. ook: W. Marx, *Heidegger und die Tradition: Eine problemgeschichtliche Einführung in die Grundbestimmungen des Seins* (Stuttgart: 1961). pp. 11-51.
- 6 F. Nietzsche, *Afgodenschemering of Hoe je met de hamer filosofeert* (Bussum: 1983). pp. 87-89 (KSA 6, 80-81).

nisme” bepaald, waardoor en waarna er niets dan het zijnde zelf verschijnt, is echter, *zolang zij omkering blijft*, de laatste, uitputtende metafysische positie. De metafysica vindt haar uiterste voltooiing in de ‘eeuwige wederkeer van het gelijke’, de voortdurende en onophoudelijke (zelf)bevestiging van het zijnde en niets dan het zijnde. In dit “unaufhörliche Und-so-weiter” (GA 65, 416) van de manifestatie van het zijnde en niets dan het zijnde, meldt zich de verveling als het voortdurende teveel van hetzelfde.

Is de verveling niet de eigenaardige grond(be)stemming van de ogenschijnlijk eindeloze voltooiing van de metafysica en van de wereld waaraan deze ten grondslag ligt? Vragend naar het hoogste of ‘zijndste zijnde’ denkt de metafysica het zijn tegen de tijd in als bestendige aanwezigheid (EM, 147). De verveling, dat wil zeggen: de on-uit-staanbaarheid van het *voortdurend nu*, is als zodanig het *fait non accompli* van de metafysica: de persisterende onmacht en onmogelijkheid om de tijd weg te denken, de tijd te boven te komen. Maar daarmee is niet alles gezegd. De eindeloosheid van de verveling is tenslotte niet absoluut, ook zij onttrekt zich niet aan de contingentie, al is zij een heel eigenaardige gedaante daarvan: de *impasse*. De verveling, door Hegel omschreven als een luwte voor de storm,⁷ behelst de mogelijkheid van een overgang; zij het dat, in weerwil van Hegel, de verveling vóór alles een luwte is *zonder* storm, en bovendien van een onvoorspelbaar lange duur. Maar misschien zal zich ooit een andere luwte aandienen, een eigenaardige stilte, wederom naar Nijhoff:

... een stilte, niet slechts naar de vorm
 een stilte voor de storm,
 maar een stilte van het soort
 waar dingen in worden gehoord
 die nog nimmer het oor vernam.⁸

Wellicht kan juist een bezinning op en vanuit de verveling het culminatiepunt van de metafysica aan de orde stellen. En wellicht

7 G.W.F. Hegel, “Vorrede”, in *Phänomenologie des Geistes*, *Werke* Bd. 3 (Frankfurt a.M.: 1986). p. 18v.

8 “Het uur u”, in: M. Nijhoff, *Verzameld werk* (Amsterdam: 1982). p. 228.

vinden wij daarbij ook handreikingen tot een mogelijke bevrijding uit een hardnekkig misverstand omtrent de aard van het filosoferen en een aanzet tot een meer oorspronkelijke dimensie van het denken, tot een meer oorspronkelijke indachtigheid van ‘dat wat is’.

De westerse filosofie staat als zodanig voor de opgave van een weg terug, van een ‘schrede terug’ naar de veelzijdige eenvoud van het gewone; in enen staat zij daarbij voor de beslissing tot een schrede voorwaarts: het aangrijpen van eeuwenlang verzaakte mogelijkheden en gemiste kansen. De werkelijke opgave van het denken ligt niet in het verzaken van het alledaagse ten gunste van een (denk)wereld die uiteindelijk in onverschilligheid verstart, maar in een tot nog toe veronachtzaamde en verzaakte *lof der alledaagsheid*; een terughoudend verwijlen bij de dingen, die – naar een woord van Rilke – ‘geen bewijs behoeven’. Dit is tenslotte hetgeen Nietzsche en Heidegger heeft bewogen: de dingen te verlossen van de wraakzuchtige achtervolging door het voorstellende denken, dat de dingen in schema’s vastlegt en wurgt; ten gunste van een denken dat beoogt de hemel van ‘toeval’ en ‘onschuld’ aan de dingen terug te geven.⁹ Een opmerkelijk motief dient zich aan. De alledaagsheid is in de westerse filosofie vooral met minachting bejegend. Juist in deze verzaking van het alledaagse, ten gunste van het bovenzinnelijke, het funderende of het transcendentale, ligt het noodlot van het westerse denken.

Dit onderzoek naar de verveling is dan ook – maar welke auteur van een wetenschappelijke studie zal iets anders beweren? – geen willekeurige onderneming op de jaarmarkt van de academische filosofie. Het gaat hier niet louter om het ‘uitbenen van een begrip’, zoals Thomas Bernhard de werkzaamheden van promovendi heeft gekarakteriseerd. De verveling is niet zomaar een filosofisch thema, zij hangt samen met de historische gedaante van het westerse denken zelf, dat wil zeggen: met de voortgaande uitputting van het bereik van het bovenzinnelijke en de schamelte van een wereld waarin het zijnde en niets dan het zijnde telt. Naarma-

9 Vgl. “Voor zonsopgang” in: F. Nietzsche, *Aldus sprak Zarathoestra* (Amsterdam: Zonder jaartal). p. 135 (KSA 4, 207); M. Heidegger, “Wer ist Nietzsches Zarathustra?” (VA, 101-127) en “Das Ding” (VA, 163-181).

te de verf van de door de metafysica beschilderde hemel afbladdert, groeit het besef van de verving als *keerzijde* van de metafysica.

De indruk van de verving op het denken van de achttiende, de negentiende en de twintigste eeuw is omgekeerd evenredig met de overtuigingskracht van de metafysica. Na de romantische, de kosmische en de grimmige verving dient zich in de twintigste eeuw de ‘verveelde verving’ aan. Is deze verving niet de grond(be)stemming van de voltooiing van de metafysica; van het doorstane nihilisme en haar materiële gedaante, de techniek? In de voltooiing van de metafysica in de planetair heersende techniek, of nauwkeuriger: bij de *volharding* van die voltooiing en bij de *vanzelfsprekendheid* van de technische manipulatie van alle dingen tekent zich een diepe verving af. De *angst*, grondstemming van het ‘ont-dekte’ nihilisme dat aan de westerse filosofie ten grondslag ligt en het grondthema van een filosofische en literaire generatie reikend van Kierkegaard tot Sartre, heeft plaatsgemaakt voor het al maar *voortdurende* nihilisme van de *verving*: de voorlopig uitzichtloze volharding van het in de angst *doorgebroken* nihilisme. De *horror metaphysicus* is *taedium metaphysicum* geworden. Na de afschaffing van het Hiernamaals zijn wij beland in een eendeloos ‘Hiernogmaals’.

Een onvermoed lot heeft de westerse wereld getroffen. In het huidige technisch-wetenschappelijke tijdperk, waarin ons nagenoeg alles ter beschikking staat, maar eigenlijk niets ons nog werkelijk raakt, wordt een diepe verving manifest. De ‘jaarmarkt’ van opinies, mensbeelden en wereldbeschouwingen laat koper en koopman uiteindelijk koud. In een onttoverd en onverschillig *Waste Land*, het kale voorland van het ten onder gegane Avondland, tekent zich een diepe verving af. De westerse mens heeft de lange weg afgelegd uit Plato’s Grot naar de uitzichtloze ruimte die Beckett in *Le Dépeupleur* heeft beschreven. In een ‘ontvolkte’ wereld van vergeefs strevende individuen zijn de uitzichten op een bovenzinnelijke, ware wereld verstrooid geraakt in een uitzichtloos bestaan waar, alle post-moderne parodie en ironie ten spijt, uiteindelijk toch vooral verving heerst. Wanneer Pascal in de *Pensées* de “ellende van de mens zonder God” beschrijft, bepaalt hij de menselijke conditie als een configuratie van onrust, verstrooiing

en verveling. Is deze ellende van de mens zonder God nu, na de proclamatie van de dood van God, niet bij uitstek de post-moderne menselijke conditie? In Kierkegaards pseudonieme oeuvre wordt een weg afgelegd die voert van de esthetische via de ethische naar de religieuze levensstijl. Moeten wij – de *Stadia op de Levensweg* van het westerse denken overziend – bij de voortschrijdende esthetisering van het wereldbeeld niet verzuchten dat de eersten de laatsten geworden zijn? Feyerabends ‘anything goes’ is het adagium van een tijdperk, waarin van alles gaande is, maar waarin eigenlijk niets gebeurt. “There’s always something happening” tekende John Lennon aan, “but nothing going on”.

De westerse mens lijkt het verveelde en vervelende dier te zijn geworden. Maar wij vervelen ons niet alleen met de dingen en met onszelf, de dingen beginnen zich ook met ons te vervelen.¹⁰ De tijd lijkt rijp voor een “Kritiek van de verveelde en vervelende Rede”. In *Das Prinzip Hoffnung* beoogt Bloch “naar de hoop, een terrein dat zo dicht bevolkt is als het meest beschaafde land, maar zo weinig onderzocht is als Antarctica, filosofie te brengen”.¹¹ In dit boek wordt een dergelijk project – zij het met bepaald bescheidener middelen – uitgevoerd met betrekking tot de verveling, de ‘geatofieerde hoop’. Als *via negativa* beoogt deze ‘Kritiek’ een ‘ander’ denken voor te bereiden; een denken dat het noodlot van de verveling niet zozeer tracht af te wenden of te boven te komen, maar de verveling eerst werkelijk indachtig wil zijn, door haar te laten uitspreken; opdat de huidige ‘schamele tijd’, de ‘lange’ of ‘tussentijd’, werkelijk aan het licht treedt. Daarbij wordt tevens gevraagd naar “dat wat wellicht komt”. Vanuit een uiteenzetting van de eeuwenlange overval op de dingen in de westerse filosofie en in de hedendaagse techniek en een oriëntatie in enkele gestalten van een “Opstand der Dingen” in beeldende kunst en literatuur, wordt een rehabilitatie betracht van de ‘rijkdom’ van het alledaagse en worden zelfs de mogelijkheden onderzocht van andere vormen van politiek handelen, in een ‘dingpolitiek’.

Dit onderzoek is overigens niet alleen in filosofisch, maar ook

10 J. Baudrillard, *De fatale strategieën* (Amsterdam: 1983), p. 9.

11 E. Bloch, *Das Prinzip Hoffnung* (Frankfurt a.M.: 1985). Bd. I, p. 5.

in een ander opzicht geen willekeurige onderneming. De verveling is niet alleen het thema van deze studie, maar ook en vooral het probleem van de auteur.¹² De auteur – in dit *woord vooraf* wordt een zekere afstandelijkheid betracht waar de lezer nog naar zal terugverlangen – is reeds lang met de verveling vertrouwd; hij is met de verveling opgegroeid en hij is door haar vroeg oud geworden. De “Kritiek van de verveelde en vervelende Rede” wordt daarom allereerst ontwikkeld vanuit het schamele levensverhaal van de auteur zelf: een zwakke thriller zonder helden, zonder butler die het allemaal gedaan heeft en zonder plot. De hierboven met enig tamtam verkondigde mogelijkheid van een niet-vervelende alledaagsheid is vooralsnog ook niet veel meer dan een filosofische wenk en een autobiografische mogelijkheid. Een oude filosofenkwaal wreekt zich: toen Epicurus, prediker van matigheid, eens gevraagd werd waarom hij zich aan een welvoorzien dis tegoed deed, antwoordde hij: “Moet de gewijzer die naar Rome wijst, ook zelf naar Rome reizen?”

Aan het slot van dit *Woord Vooraf* nog één opmerking: in meer dan één opzicht is deze studie een uitwerking en bewerking van het denken van Martin Heidegger. Niet alleen de Daseinsanalytiek van *Sein und Zeit* en de explicatie van de verveling in *Die Grundbegriffe der Metaphysik*, ook Heideggers proeven van epochale analytiek en zijn bezinning op een mogelijke ‘andere aanvang’ van het denken weerklinken in deze studie. Hier *en* daar is dit ook aan het taalgebruik te merken. Toch heeft de auteur getracht niet uitsluitend te ‘heideggeren’, niet alleen maar na-wauwelend rond te banjeren in de afgedragen pakken van de meester, hoewel Heideggers eigen-aardig denken een soms strenge getrouwheid aan zijn vocabulair onvermijdelijk maakt.¹³ Belangrijker is, dat de auteur de opdracht van Heideggers *Vorträge und Aufsätze* indachtig heeft willen zijn, waar deze schrijft als *auctor* een *augere* te beogen, wenen en wijzingen te geven en zo aan te sporen verder te gaan op de weg van het denken.

12 Vgl. P. Handke, *Essay over de moeheid* (Baarn: 1990). p. 19.

13 Het beeld van de afgedragen pakken is van H. Kuhn, “Heideggers ‘Holzwege’”, *Archiv für Philosophie* 4 (1952). p. 255.

Resten mij nog enkele woorden van dank, maar ook excuses. Nietzsche heeft ooit opgemerkt, dat er een “mensensoort van langzamen” zou moeten ontstaan. Zoveel is zeker, dat de auteur bij het schrijven van deze studie een ‘kordate stap’ in de richting van Nietzsches visioen heeft gezet. De voltooiing van dit boek heeft lang, veel te lang op zich laten wachten. Mijn leermeester, geestelijk vader en eerste promotor Jan Sperna Weiland kon door verjaring van zijn *jus promovendi* niet als promotor optreden. Wel heeft hij alle hoofdstukken zorgvuldig bestudeerd en waar nodig van kritisch commentaar voorzien.

Een reden voor het trage tot stand komen van dit boek, is dat ik mij sinds mijn aanstelling wellicht te veel met het onderwijs en met de organisatie en de verbetering daarvan heb bemoeid. Of dit laatste ook een vlucht uit de verveling was – het “Zeit antreibendes Wegtreiben der Langeweile” waarvan Heidegger smalend spreekt als hij het over het ‘bedrijf’ en de ‘bedrijvigheid’ heeft – weet ik niet; wel hoop ik dat meer dan een enkeling binnen en buiten de faculteit profijt heeft gehad van mijn pogingen als Opleidingsdirecteur ‘existentiaal management’ te beproeven. De eventuele successen daarvan waren overigens niet mogelijk geweest zonder de toegewijde hulp van de facultaire onderwijscoördinator, Manon Geluk.

Veel dank ben ik verschuldigd aan mijn promotor Jos de Mul voor zijn onvoorwaardelijke steun en vriendschap. Zijn eruditie, niets versmadende interesse en het tomeloze enthousiasme dat hij daaraan paart zijn niet alleen voor mij maar ook voor vele anderen een voortdurende zegening. Ik heb mij nooit aan de indruk kunnen onttrekken dat Jos slechts uit een soort mededogen met de mensheid enkele uren per etmaal *niet* filosofeert, waarbij hij waarschijnlijk een heel eigen invulling geeft aan wat wel ‘Traumarbeit’ wordt genoemd. Met hem samenwerken is altijd een, zij het soms uitputtend, feest. Ook de inmiddels twintigjarige, wederzijds ‘verpletterende’ vriendschap met Henk Oosterling mag hier niet onvermeld blijven. Samen hebben wij het *Centrum voor Filosofie & Kunst* in het leven geroepen en tot bloei gebracht. Henk Oosterling is waarschijnlijk een van de weinigen die beantwoordt aan hetgeen Nietzsche als de Übermensch viseerde: een onvoorwaardelijk levend en denkend mens; meedogenloos en zonder me-

delijden, en juist daardoor een vaak pijnlijke, maar altijd onmisbare aanjager van het denken en het leven zelf. Ten slotte wil ik ook Ger Groot hier noemen. De wijze waarop hij filosofische en literaire (ge)strengheid met een aimabel karakter weet te verbinden heb ik altijd bewonderd en benijd. Mocht ik ooit een reïncarnatie mogen meemaken, dan hoop ik dat, al was het maar iets van de genoemde eigenschappen van Jos, Henk en Ger, mij in een volgend leven zullen zijn vergund.

Meer in het algemeen prijs ik mij gelukkig met de collega's – zowel binnen de wetenschappelijke staf als het bureau – van de Faculteit der Wijsbegeerte. Ik betwijfel of er plekken zijn waar zoveel uiteenlopende opvattingen met zoveel saamhorigheid en respect besproken worden. Ook de inmiddels vele generaties vaak excellente studenten aan wie ik les heb mogen geven – ik zou graag een opsomming voorleggen, maar degene(n) die je daarbij vergeet zullen je dit nooit vergeven – wil ik hierbij danken voor hun aandacht, toewijding en intellectuele moed. Zonder hen was mijn levenslange verveling waarschijnlijk nog ondragelijker geweest.

Bij het voor publicatie gereed maken van deze tekst wreekten zich de diverse door de jaren heen gebruikte tekstverwerkingsprogramma's. Ik ben Bibi van den Berg zeer erkentelijk dat zij dit document, dat zich alleen al naar onderliggende verouderde macro's kon meten met de meest vervuilde wateren op aarde, tot een althans naar de vorm leesbaar geheel heeft weten om te smeden.

Dit boek is geschreven in dankbare nagedachtenis aan mijn ouders, Arend Weert Prins (1917-1984) en Reyneke Prins-van Steenwijk (1926-2000) en in liefde opgedragen aan mijn vrouw Jacqueline. Natuurlijk is dit boek ook opgedragen aan mijn zoons Dylan en Duider. Hoewel enigszins in strijd met het in dit boek betoogde, hoop ik dat zij nooit in mijn verveelde voetstappen zullen treden.

HOOFDSTUK I

BIJ WIJZE VAN INLEIDING

I. Kroniek van een verveeld leven

1.1 *Een pijnlijke bekentenis*

De meesten bidden uit verveling; anderen worden verliefd uit verveling, weer anderen zijn deugdzaam en weer anderen verdorven, en ik helemaal niets, helemaal niets, ik heb zelfs geen zin om mij zelf om te brengen: het is te vervelend!

G. Büchner, "Lenz".¹

Laat ik bij het begin beginnen. Ik heb mij altijd verveeld. Natuurlijk heb ik mij, als ieder ander, verveeld op de verregende woensdagmiddagen van mijn jeugd en op die eindeloze zondagen in augustus, met éénmotorige vliegtuigjes langs een wolkenloze hemel boven de buitenwijken van Nergenshuizen-Noord. Deze verveling is niets bijzonders; zij 'hoort erbij'. Het is de verveling die ieder van ons ook op latere leeftijd nog wel bevangt: in een wachtkamer, in slecht gezelschap of op een verlaten perron. Een heel andere zaak is het, wanneer de verveling zich als een ongenode maar vastbesloten blijvende gast in een mensenleven vestigt. Ik ben één van die geplaagde gastheren. Een litanie van de verschillende gedaanten van mijn chronische verveling zou hier ter introductie wellicht op haar plaats zijn; ten behoeve van de voortgang van het betoog volgt slechts een korte impressie.

1 G. Büchner, "Lenz", in *Verzameld werk* (Amsterdam: 1987). p. 161.

Lang geleden schreef ik het volgende fragmentje, dat wellicht kan bijdragen tot een eerste oriëntatie in de verveling:

Ieder mens, waar hij de zon ook voor het eerst op en onder heeft zien gaan, gaat gedurende zijn leven (en dit geschiedt gewoonlijk in de nadagen van zijn jeugd) wel enkele maanden of jaren gebukt onder een geweldige onverschilligheid, een algehele moedeloosheid en lethargie waar hij wel onmiddellijk aan toe lijkt te moeten geven. Hij begeeft zich naar zijn kamer, legt zich – niet zelden volledig gekleed – behoedzaam op een divan en verzinkt in een urenlange sluimering die, al naar gelang de opvoeding en de aard van de betrokkene, zo nu en dan wordt doorkruist door vergeefse voornemens, vage bespiegelingen of pijnlijke gevoelens van schuld en schaamte.

Nu kunnen wij de mensheid eenvoudig in twee groepen indelen: een heel groot aantal lieden dat deze periode zoals dat heet ‘te boven komt’, en een veel kleinere groep, die zich in het geheel niet uit hun sluimerpartij weet los te rukken, die de brug naar de werkelijkheid maar niet weet te slaan, voor wie de dagelijkse maaltijd al een telkens terugkerende opgave is en die zich eenvoudig geweldige zorgen maakt over de beslommeringen die hun eigen begrafenis ooit met zich mee zal brengen. De eerste groep bestaat uit lieden die zich – zoals gezegd – aan de onverschilligheid weten te onttrekken. Dit geschiedt gewoonlijk als volgt: zij kiezen een aantal willekeurige idealen, een stropdas en een werkkring (met gelegenheid tot thuis- en overwerk); steken zich vervolgens tot over de oren in de schulden, kopen een ruim appartement en plaatsen dit vol snuisterijen, vazen, meubelstukken en tapijten, zodat er dagelijks op zijn minst een uur of meer mee gemoed is het ‘ergste stof’ te verwijderen. Daarna kopen zij planten die besproeid moeten worden, schaffen een hond aan, een konijn, een kat of een vis die verzorging behoeft, en zodra zij dit alles met toenemende efficiëntie kunnen afhandelen, treden zij met de een of andere Frits, Cora of Edgar in het huwelijk, nemen er een aantal hummeltjes bij die telkens uit de suikerpot moeten worden gehaald en die de aandacht behoeven die iemand nu eenmaal behoeft die om de haverklap een knikker of een spijker in de mond steekt.

Naast deze bezigheden zijn er natuurlijk de postzegel-, munten- en antiekverzamelingen die zich laten aanleggen, er zijn cursussen in wijnkennis, handlezen en oosterse filosofie, en dan is er – niet te vergeten – het verenigingsleven, waar de bardienst wacht, het secretariaat, de opvang van de jeugd, het bezoeken van zieke leden...

En de tweede groep? De tweede groep is eenvoudig doodmoe geworden van de eerste. Zij ligt nog steeds op de divan, zich stierlijk te vervelen.

Deze notitie is er één uit vele; zwaar leunde in mijn toenmalige souterrainwoning een oude ladenkast op zwart linoleum. ‘Oblo-mowisme’, lethargie, melancholie en een zekere geposeerde ‘Weltschmerz’ lopen in dit fragment op nog ondoorzichtige wijze door elkaar. Maar het is ook niet eenvoudig om de zinloosheid van een verveeld bestaan onder woorden te brengen, die dubbele zinloosheid: het *ontberen* van zin: van een drijfveer, enthousiasme, interesse; en het *ontbreken* van zin: van betekenis, waarde, doel of richting. De verveling lijkt wel een ontkennend antwoord te zijn op de vraag of er een leven is vóór de dood. In de verveling gebeurt niets, is niets gaande. Wanneer ik in mijn jeugd was verdronken, dan zou mij het genoeg zijn ontzegd mijn leven in een flits aan mij voorbij te zien trekken. Wat viel er te tonen? Het ‘to be *and* not to be’ van de verveling, die inhoudloze duur zonder wording, laat zich niet eenvoudig benoemen; de verveling is te vaag en, hoe traag ook, te vluchtig en – letterlijk – zin- en betekenisloos. Ik zou enkele beelden kunnen voorleggen, op gevaar af de verveling daarmee teveel recht te doen, door haar toch een zekere ‘inhoud’ te geven. Waar ik mij van jongs af aan ook bevond, bij elke gelegenheid en in elk gezelschap, leek het of er een muur werd opgetrokken, noem het naar Gide een ‘muur van regen’,² waardoor ik werd afgescheiden van ‘dat wat is’. Naar Pessoa zou ook van een ‘nevel’

2 “Een muur van regen scheidde mij van de rest van de wereld, ver verwijderd van elke hartstocht, ver verwijderd van het leven. De verveling omsloot me in een grijze nachtmerrie, omringd door vreemde wezens, koudbloedig en kleurloos, wier harten sinds lang niet meer klopten.” A. Gide, *Isabelle: Romans* (Parijs: 1958). p. 625.

kunnen worden gesproken,³ naar Bernanos van een ‘asregen’,⁴ of naar Moravia, van een ‘soort mist’.⁵

Het zal niet verbazen dat ik al in de tijd van het eerder geciteerde fragmentje, in wat mijn ‘grijs-blauwe periode’ genoemd zou kunnen worden, een ongenode en vooral onwelkome gast was in elk gezelschap waar ik mijn verveelde gezicht liet zien. Iedereen heeft tenslotte wel iets waarvoor hij zijn bed uit komt. De één leeft voor zijn zaak, een ander voor ‘een goede’; een derde is op zaterdag hopman, een vierde heeft vrienden, een vijfde duiven. Sommigen vangen kinderen op; velen werken in stilte aan een roman. En ik, ik verveelde me. In de leeszaal van de *Koninklijke Bibliotheek*, met wereldliteratuur in handen, op de terrassen langs de *Croisette* in Cannes, met een brunette op de plaats van die wereldliteratuur. Ook in musea en in bioscopen sloeg de verveling toe en niet minder tijdens de vermeende feesten en partijen, waar de margerita’s door de blenders raasden en de scheermesjes over de spiegels; en tenslotte verveelde ik me in de vroege ochtenduren in de Tudorbar aan de Nieuwe Binnenweg in Rotterdam (“Zo dom en Gomorrah & weinig andere verhalen...”).

En toch is de ervaring van verveling, of beter gezegd: het wegvallen van elke ervaring, de ‘onervaren ervaring’, zoals Jankélévitch haar treffend genoemd heeft,⁶ als zodanig niet onverschillig. De verveling, het teveel van lege tijd en loos gemoed, bergt een

3 “Er is tussen de wereld en mij een nevel die me belet de dingen te zien zoals ze werkelijk zijn – zoals ze zijn voor de anderen.” F. Pessoa, *De anarchistische bankier & ander proza* (Amsterdam: 1980). p. 8.

4 “De wereld vergaat van onverschilligheid. Natuurlijk moet je even nadenken voor dat tot je doordringt, je ziet het niet op het eerste gezicht. Het is er mee als met stof. Zolang je loopt merk je het niet, je ademt het in, eet en drinkt het, en het is zo dun, zo fijn, dat het zelfs niet knarst tussen je tanden. Maar sta een seconde stil, en je zult zien hoe het je gezicht, je handen overdekt. Je moet voortdurend in de weer zijn om die asregen van je af te krijgen. Welnu, in de weer is het mensdom genoeg.” G. Bernanos, *Dagboek van een dorpspastoor* (Haarlem: 1961). p. 3-4.

5 “Voor mij leek de verveling een soort mist waarin mijn geest voortdurend verdwaalde en alleen bij tussenpozen het een of andere detail van de werkelijkheid ontwaarde.” A. Moravia, *De verveling* (Amsterdam: 1970). p. 64.

6 V. Jankélévitch, *De beleving van de tijd: Avontuur, verveling, ernst* (Utrecht: 1966). p. 95.

naamloos lijden in zich, een lijden zonder aanwijsbaar leed, een lijden aan een onbenoembare leegte en een eindeloos langgerekt nu. Laat er overigens geen twijfel over bestaan, dat ik mijn verveling altijd een lelijke zaak heb gevonden. Kijk de wereld daar eens liggen! De vogels weren zich in de bomen. De zon likt de laatste regendruppels uit een ligusterhaag. Velen zijn verliefd, menigeen zal meermaals huwen. Er wordt gewerkt, er worden ontdekkingen gedaan, medailles worden opgespeld. Dat alles is mij zeker niet ontgaan. Getuigt de verveling niet van een bedenkelijke onmacht, van de onmacht tot het leven zelf? Natuurlijk hoeven wij Walt Whitman niet te volgen in zijn pompeuze lofzang op het leven, “immense in passion, pulse, and power”⁷, en “groots en meeslepend” leven wij met Marsman nu eenmaal voornamelijk in onze dromen en gedichten.⁸ Staan wij evenwel niet toch en ondanks alles in het wonder aller wonderen: “dat (het) zijnde is”?⁹ Deze verwondering omtrent het zijnde weerklinkt al vroeg in het westerse denken. Plato en Aristoteles tekenen aan dat de filosofie is gewekt door verwondering, door de “lust van het gewaarworden”.¹⁰ En niet ten onrechte: de wereld is toch allesbehalve indifferent, allesbehalve het kleurloze, amorfe en zinloze massief dat de verveelde mens meent te ontwaren. *To on legetai pollachos*, vertrouwt Aristoteles ons toe: het zijn(de) wordt op vele wijzen uitgezegd; het komt op veelvoudige wijze ter sprake.¹¹ En zo is het: er is van alles (ja, en nog wat: mogelijkheid!); er is verleden, er is heden, hier en daar is er ook toekomst; er zijn vogels in de lucht en vele vissen in het water; er is goede raad, er ligt een aandenken in een lade en er is een vriend die na lang stilzwijgen welwillend schrijft. Kort en goed: “er is ...”, het zijnde gebeurt, licht op. Er is – naar Heideg-

7 Walt Whitman, *Leaves of grass* (Oxford/New York: 1990), p. 9.

8 H. Marsman, “De grijsaard en de jongeling”, in *Verzamelde gedichten* (Amsterdam: 1977), p. 71.

9 “Einzig der Mensch unter allem Seienden erfährt, angerufen von der Stimme des Seins, das Wunder aller Wunder: daß Seiendes ist”, M. Heidegger, *Nachwort zu ‘Was ist Metaphysik?’* (GA 9, 307).

10 Vgl. Plato, *Theaetetus*, *Verzameld werk*, dl. 2 (Antwerpen/Baarn: 1980), 155 d; Aristoteles, *Metafysica* (London: 1961), 982 b 9v.

11 Aristoteles, *Metafysica* (London: 1961), 1026 a 33v.

ger – ‘Lichtung’¹², er zijn – naar Rimbaud – ‘Illuminations’:

In het bos is er een vogel, als hij zingt sta je stil en bloost.
 Er is een klok die niet slaat.
 Er is een kuil met een nest vol witte dieren.
 Er is een kathedraal die daalt en een meer dat stijgt.
 Er is een wagentje dat in het struikgewas is achtergelaten of met
 linten versierd de weg af snelt.
 Er is een troep verklede toneelspelertjes die je door de boszoom
 heen op de weg ziet lopen.
 Er is tenslotte, als je honger en dorst hebt, iemand die je wegjaagt.¹³

Is uiteindelijk niet dit de werkelijke adel, is het niet zo, dat ‘l’être oblige’, dat het zijn verplicht? Toch is mijn uitgangspunt niet een lofzang op het bestaan. Ik brak ooit een studie medicijnen – met voornemens tot psychiatrie – af, omdat het niet de (geestes)zieke mens is die mij fascineert, maar de gezonde, en toch ontevreden en onmachtige mens. Dit raadsel heeft mij nooit los gelaten. Mijn eerste en voornaamste zorg is daarom de raadselachtige onverschilligheid op te helderen die in het leven – en met name in het ‘goede leven’ – kan toeslaan, de onverschilligheid die het genoemde wonder aller wonderen doet uitdoven, het bestaan verschaalt, elk gebeuren devalueert, uitmondend in een oceaan van zinledigheid.

1.2 *Verveling en welvaart*

Een schipbreuk bij helder weer in ondiep water

Misschien is het verhelderend hier reeds een opmerkelijk motief aan de orde te stellen, ter eerste nadere explicatie van het raadsel van de verveling: de samenhang van verveling en welvaart. De verveling wordt uitsluitend manifest wanneer het ons relatief goed gaat; zij overvalt in situaties die op het eerste gezicht juist aan de verveling tegengestelde stemmingen teweeg zouden moeten bren-

12 In *Zur Sache des Denkens* schrijft Heidegger: “Die Lichtung ist das Offene für alles An- und Abwesen” (SD, 72).

13 A. Rimbaud, *Illuminations* (Amsterdam: 1999). p. 37.

gen: tevredenheid, vrolijkheid, wellicht zelfs dankbaarheid, kortom: een mens die zijn zegeningen *en* zegelringen telt. De verveling is in zekere zin het ‘ongeluk van het geluk’. Zij treft alleen degene die het goed gaat. De berooide mens verveelt zich niet. Wie in zak en as zit of verscheurd wordt door verdriet, verveelt zich niet. Wie wordt nagezeten door een man of een vrouw met een mes, verveelt zich niet. Wie zich ellendig voelt, omdat hij een vrije verhouding is begonnen en zijn vrouw en de minnaar van zijn vrouw een ontbijt op bed moet brengen en naar boven roepen moet, of “hij ook een eitje wil”, verveelt zich niet. Wie op een verlaten EHBO zijn wonden likt, met een stagiair van de *Hogere Zeevaarschool* in het verschiet, verveelt zich niet.

De verveling is een ziekte van het geluk, van het welzijn en daarmee in zekere zin een ziekte van de beschaving. “Wie welvaart vermeerdert, vermeerdert verveling”, zo zou een hedendaagse herschrijving van *Prediker* kunnen luiden. Rousseau noemde de verveling een “elitaire ziekte”¹⁴, Dostojewski sprak van een “uitvinding van de aristocratie”¹⁵ en Schopenhauer schreef: “Zoals de nood de voortdurende gesel is van het volk, zo is de verveling de gesel der rijken”.¹⁶ De verveling is, aandoenlijk verwoord, een ‘ongeluk bij een geluk’. Eerst een zeker welzijn maakt de weg vrij voor de verveling: de verveelde mens lijdt niet ondanks het geluk, maar wegens het geluk.¹⁷ Het bewustzijn, ontlast van al zijn lasten, blijkt zichzelf tot last te zijn (idem, 107). Dít verklaart waarom de verveling zo onuitstaanbaar is, eerst dít verklaart de latente woede, de radeloosheid en de ergernis: “Dit is wel het ergste lijden”, verzucht Verlaine in *Romances sans paroles*, “dat ik niet weet waarom, liefde of haat, geen van beide – mijn hart toch zo moet lijden.”¹⁸ Wij komen over de ondraaglijke lichtheid van het be-

14 J.J. Rousseau, *Emile of over de opvoeding* (Amsterdam: 1989). p. 326 v.

15 F.M. Dostojewski, “Boze geesten”, in *Verzamelde werken*, Bd. 7 (Amsterdam: 1958). p. 434.

16 A. Schopenhauer, *De wereld als wil en voorstelling*, Amsterdam, 1997, Bd. I, p. 460.

17 V. Jankélévitch, *De beleving van de tijd: Avontuur, verveling, ernst* (Utrecht: 1966). p. 75.

18 P. Verlaine, “Romances sans paroles”, in *Een droom vreemd en indringend: Een leven in gedichten* (Amsterdam: 2002).p. 72.

staan, over de ‘nood van de nodeloosheid’, nog uitvoerig te spreken. Ik ben nu nog even aan het klagen.

1.3 *Dylan Thomas en de heren doktoren*

“Chronische verveling”, zo zou een leerstuk van de psychologie kunnen luiden, “berust gewoonlijk op verwaandheid en een extreem narcisme, niet zelden ten gevolge van een overmatig verwende jeugd”. Zoveel is juist: ik heb een mooie jeugd gehad. Ik deelde thuis de suikerpot met een keur van liefhebbende oudere zusjes. Mijn moeder schikte alles wat ik aan de wereld toevertrouwde in een plakboek en verliet haar orchideeënkas voor elke klank die ik aan het klavier ontlokte. Een onuitstaanbare, verveelde jongeling belandde al spoedig – in korte broek – op de divans van verscheidene psychiaters. “Klaagziekte en verwennerij”, zo luidde de diagnose van de heren doktoren. Instemmend citeerden zij Dylan Thomas: “Er is maar één ding erger dan een ongelukkige jeugd en dat is een al te gelukkige jeugd”.¹⁹

De verwende mens weigert de brug naar de wereld te slaan. De rommelzolder die werkelijkheid heet, het restaurant met de mooie kaart, maar smakeloze gerechten, vermag hem niet te boeien. Ach, kende de kleine verwende en verveelde patiënt in die dagen maar de troostende, zij het niet voor hem geschreven woorden van Nietzsche:

Er bestaat een verveling van zeer fijnzinnige geesten van hoge beschaving, voor wie het beste dat de aarde te bieden heeft een laffe smaak heeft gekregen: gewend uitgezochte en steeds uitgezochtere spijs te eten en van grovere kost te walgen, dreigen zij van honger om te komen – want van het allerbeste is er maar weinig, en soms is het ontoegankelijk of steenhard geworden, zodat ook goede tanden het niet meer kunnen bijten.²⁰

19 Paul Ferris, *Dylan Thomas* (London: 1977). p. 49.

20 F. Nietzsche, *Menselijk, al te menselijk: Een boek voor vrije geesten* (Amsterdam: 1980). Tweede deel, fragment 369, Amsterdam, 1980 (KSA 5, 525).